

Paksi Veronika – Géring Zsuzsanna – Király Gábor

A globalizáció különböző arcai:

dezorganizáció, hálózat és bizonytalanság¹⁰⁹

Bevezetés

A késői fiatal és a felnőttkor közötti átmenet a társadalomtudomány egyik sokak által kutatott területe napjainkban. Általános jelenség a fejlett társadalmakban, hogy egyre későbbre tolódik a felnőtt szerepek felvállalása, illetve a felnőttkort jelző és jellemző különböző döntések (otthonról elköltözés, párválasztás, munkavállalás, stb.) tágabb időintervallumban történnek meg. A fiatalok felnőtté válásának folyamata azonban nemcsak egyre jobban kitolódik, de sokszor a mérföldkövek hagyományos sorrendje is felborul. Látható, hogy nem csupán egy elvont, szűk szakmai kört érintő és érdeklő elméleti problémáról van szó, hiszen a kérdés, hogyan, milyen formában és legfőképpen mikor vállalnak a fiatalok felnőtt szerepeket, komolyan érinti a társadalom több vitális területét, mint például a munkaerőpiacot, a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát, és a társadalom reprodukciójának kérdését.

Tanulmányunkban részletesebben foglalkozunk Hans-Peter Blossfeld, a globalizációs folyamatok egyéni életútra gyakorolt hatásáról szóló elméletével. Blossfeld kiemeli, hogy a globalizáció által generált gazdasági és társadalmi változások a bizonytalanság növekedését eredményezik mind az állami, a piaci, valamint az egyéni szereplők szintjén. Ez a bizonytalanság a társadalmi csoportok közül legjobban a fiatalokat sújtja, mert a globalizáció hatásai leginkább őket érintik. Nemcsak nem állnak előre megadott minták rendelkezésükre, amelyhez cselekvéseiket és életstratégiákat igazíthatják, de életüket hosszútávra meghatározó döntéseiket ebben a megváltozott, bizonytalan térben kell meghozniuk.

A globalizáció folyamatának mélyebb megértéséhez azonban Blossfeld modellje előtt először kitérünk a nemzetköziesedés következtében kialakuló dezorganizációs folyamatokra Lash és Urry nyomán, majd az infokommunikációs technológiák és a hálózatosodás globálissá válásának hatásaira Castells gondolatait követve. Ezek az elméleti megfontolások jól keretezik Blossfeld modelljét, illetve több ponton megjelennek a fiatalokat érintő változások értelmezésekor is. Tanulmányunkban – Blossfeld elmélete alapján – arra fókuszálunk, milyen válaszokat adnak a fiatalok a fent leírt változásokra.¹¹⁰

¹⁰⁹ A tanulmány az OTKA támogatásával készült a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című kutatási projekt keretében (pályázati azonosító: K 104707). A szerzők ezúton is szeretnék megköszönni a kutatásvezető, Dr. Nagy Beátának (docens, Budapesti Corvinus Egyetem) és Róbert Péternek a folyamatos szakmai és emberi támogatását, amellyel e cikk létrejöttéhez is nagyban hozzájárult.

¹¹⁰ A tanulmány egyes részei korábban megjelentek: Király-Paksi 2012a és 2012b.

Globalizáció és posztmodern társadalom – avagy a kapitalizmus dezorganizációja

A globalizáció és a posztmodern jelzővel (is) illetett társadalmi folyamatokat¹¹¹ több könyvtárnyi irodalom sem tudja teljes mértékben bemutatni, hiszen az ezekkel a hívószavakkal jellemzett változás napjainkban is zajlik. Tanulmányunkban ezért eltekintünk a szakirodalmi áttekintéstől, és csak azokat a fő szempontokat mutatjuk be, amelyek a kapitalista gazdasági működés, és annak átalakulása megértéséhez itt a legfontosabbak. Három egymásba fonódó fogalmat, illetve folyamatot emelünk ki ennek megfelelően: a nemzetköziesedést, a dekontextualizációt és a dezorganizációt.

A globalizáció folyamatának egyik leggyakrabban említett jellegzetessége a *nemzetköziesedés*. Ez több területen és szinten is értelmezhető:

- Az egyik – gazdaságilag – meghatározó változás a pénzügyi folyamatok nemzetközi szintre emelkedése, nevesen a tőke határokon átnyúló áramlása. Ez a folyamat azért kiemelt jelentőségű, mert – marxi fogalmakkal szólva – a tőke és a munka korábbi összekapcsolódásának a végét, a tőkének a munkáról való leválását hozza magával (Bauman 2000). Ha azonban egy adott ország pénzügyi szereplőinek döntéseit és befektetéseit már nem feltétlenül a helyi termelési viszonyok és érdekek határozzák meg, a befektetések célpontja a nemzeti gazdaságon kívülre kerül, az nagymértékben megváltoztatja a gazdasági szereplők kapcsolatrendszerét.
- Ezzel párhuzamosan a munka nemzetköziesedése is megfigyelhető, azaz a munkaerő mobilitásával és a nemzeteken átnyúló multinacionális vállalatok megjelenésével kialakulóban van egy nemzetközi munkaerőpiac a nemzeti munkaerőpiacok mellett: „Over the past three decades, the industrialization of developing economies, rising trade, and immigration, have all helped to bring about a more integrated global labor market. (...) From 1980 to 2010, the world’s labor force grew by 1.2 billion, to approximately 2.9 billion.” (McKinsey Global Institute 2012:13-14).
- Az előbbi két folyamat eredőjeként és eredményeként egyaránt értelmezhető a multinacionális vállalatok megjelenése, amelyek működésük során több nemzet határain átnyúlóan tevékenykednek.
- Fontos megemlíteni a gazdasági működést keretező jogi környezet nemzetköziesedését is, ami jelenti egyfelől a nemzetközi szinten és nemzetközi viszonyokra értelmezendő jogszabályok megjelenését, másfelől az ezek létrehozását és végrehajtását felügyelő intézmények (pl. Európai Bizottság, Európai Unió Tanácsa, ENSZ Nemzetközi Bírósága stb.) működését jelenti.

¹¹¹ Jelen írásban a posztmodern kifejezéssel nem azokat az elméleti megfontolásokat jelöljük, amelyek a legitim tudás létrehozásával, a nyelv szerepének előtérbe kerülésével, a szerző kívülállóságának megkérdőjelezésével, a hatalmi játszmák elkerülhetetlenségével stb. foglalkoznak, hanem azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek az 1970–80-as évektől kezdődően zajlanak, és erősen kapcsolódnak többek között a nemzetállamok szerepének csökkenéséhez, a heterogén értékrendek és hibrid identitások megjelenéséhez, a transznacionális gazdasági és kulturális folyamatokhoz stb.

- A nemzetköziesedés egy további elhagyhatatlan terepe a környezeti „határok” megszűnésének tematizálódása, ami a környezetszennyezés kapcsán az 1960-as évektől kezdődően kiemelt hangsúllyal bír.

- Ezeket a folyamatokat övezi a kultúra nemzetköziesedése, ami több szinten is értelmezhető. A tömegmédiá, az internet, a korábbinál lényegesen nagyobb mobilitás és a határok átjárhatósága következtében egyre több példa tárul az emberek elé a mindennapi élet, a különböző ideológiák, az állampolgári és életstílus minták tekintetében, ami a nemzeti szinten viszonylag homogénnek mondható értékstruktúrák és attitűdminták pluralizálódásához vezet.

Mindezek a folyamatok azt eredményezik, hogy a nemzeti szinten értelmezett gazdaság, illetve az ehhez kapcsolódó nemzetállam szerepe megváltozik és újraértelmeződik. Ez azt jelenti, hogy azt a – modern társadalmakban megjelenő – folyamatot, amely a társadalmi gyakorlatokat, szereplőket és tudásformákat a tértől és időtől függetleníti, úgymond „kiágyazza” a természetes közegeikből, a globalizáció nagymértékben felerősíti. Ilyen értelemben a gazdaság, a politikai folyamatok és a kultúra *dekontextualizációja* zajlik a globalizáció folyamatában (Giddens 1999). Azaz maguk a vállalatok, mint e folyamatok meghatározó gazdasági szereplői is egyre inkább dekontextualizálódnak, nem egy adott helytől és időtől függenek, hanem működési logikájuk függetlenedik ezektől a dimenzióktól. Ez úgy is értelmezhető, mint a vállalatok „kiágyazódása” a nemzeti meghatározottságokból (legalábbis részben) és fokozódó „beágyazódásuk” a nemzetközi folyamatokba. Ez kimondottan érvényes a multinacionális vállalatokra, amelyeknek több országban vannak leányvállalataik, és ezért számos kultúrához, gazdasághoz és jogrendszerhez kell alkalmazkodniuk, miközben működési rendszerüket igyekeznek ezektől függetleníteni és egységes formában felépíteni.

Ezeket a jelenségeket Lash és Urry (1987) fentről jövő dezorganizáló folyamatokként azonosítja. Emellett azonban további, lentről, illetve belülről jövő *dezorganizációs* folyamatokat is bemutatnak, amelyek a szervezett, modern kapitalizmus átalakulásához, fragmentálódásához, az úgynevezett szervezetlen¹¹² (*disorganized*) kapitalizmus kialakulásához vezettek.

A szervezett kapitalizmus dezorganizációja során a modern társadalmakban megfigyelhető a térbeli koncentráció (pl. iparvárosok, tömegtermelés, nagy ipari régiók) felbomlása, az ipari és pénzügyi tőke összefonódásának megszűnése és a magas fokon szervezett munkaerőpiac kisebb egységekbe szerveződése. Ehhez a fenti folyamatokon túl nagymértékben hozzájárultak az olyan alulról érkező folyamatok, mint például a fő iparágak, ipari nagyvárosok fragmentálódása, az ipar decentralizálódása, a helyi, lokális jelleg előtérbe kerülése.

¹¹²A terminus tekintetében két használatot találni a csekély magyar nyelvű hivatkozások között: nem szervezett kapitalizmusként használja a fogalmat Tímár Lajos, aki a *Tér és Társadalom* című folyóiratban írt egy recenziót a könyvről (Tímár 1990), míg Ágh Attila a szervezetlen kapitalizmus kifejezést alkalmazza írásában (Ágh 1998). Azonban egyik forma sem tudja megragadni az angol kifejezésben rejlő mélyebb tartalmat, mert mindkét magyar terminus a fejlettebb felől a fejletlenebb irányába való változásra utal (a szervezetlenség általában megelőzi a szervezethez, míg az angol terminus és elmélet a szervezethez felbomlására, a szervezett folyamatok szétzilálódására, a nagy egységbe szervezett egészről a kisebb blokkokra töredezésre utal. A továbbiakban ezért egyaránt használjuk a szervezetlen és a szétbomló kapitalizmus fogalmakat is a posztmodern kapitalizmus-modell megnevezésére, ezzel megpróbáljuk minimalizálni a jelentésben a fordítás során bekövetkezett „vesztésüket”.

Mindezek a gazdasági jellegű folyamatok összefonódtak olyan – belülről jövő – társadalmi változásokkal, mint a szolgáltató osztály előtérbe kerülése és jelentőségének növekedése, ezzel összefüggésben az egyéni teljesítményre épülő elismerési rendszer megjelenése, a professzionalizáció és a mindezekkel összefonódó új társadalmi különbségek és kulturális konfliktusok megjelenése a korábbi tőke-munka szembenállás helyett (Lash – Urry 1987: 300-313).

A szolgáltató osztály – és itt a szerzők tipikusan az egyetemi tanárok, professzorok, menedzserek, tanácsadók stb. csoportjára gondolnak – megjelenése azért erősen dezorganizáló, mert a korábbi tőkés és munkásosztály dichotómián kívül helyezkedik el, ugyanakkor mindkettőre hatással van. A szolgáltató osztály tagjai ugyanis domináns pozíciókat tudnak megszerezni a munka társadalmi megosztásán belül hagyományos tőke vagy tulajdon nélkül is. Ugyanakkor olyan társadalmi intézmények keresztmetszetében találhatók, amelyek úgymond a tőkét szolgálják: például a munkafolyamatok konceptualizálása, a munkaerő ki- és belépésének kontrollja, stb. A szolgáltató osztály tagjai tipikusan szuperior munkapiaci szerepekben találhatók meg: minden intézményen belül a végrehajtó autoritás hivatalnokai, jól meghatározott karrier-utakkal, közepes vagy magas szintű bizalmat élvezve. Mindez nagyon erősen táplálkozik a professzionális kontroll különböző formáiból, ami a tudományos-rationális menedzsment 20. századi kialakulásához köthető. Ennek köszönhető, hogy komplex menedzser-hierarchiák alakultak ki, amihez egy jelentősen megnövekedett fehér-galléros foglalkoztatás is társult.

Ezek a folyamatok összekapcsolódtak az egyetemek, főiskolák fejlődésével és a foglalkozások professzionalizálódásával, mind az állami, mind a magánvállalatok esetében. (Lash – Urry 1987:161-163). Lash és Urry szerint ez nem más, mint a tudás kisajátítása a munkásosztálytól olyan intézményekbe, mint a tudomány, a szakértők és az oktatás – ami a munkásosztály hatalmának gyengülését eredményezi. Ráadásul ezekbe a professzionális és emiatt magasabb státuszú pozíciókba csak az ezen intézmények révén megszerezhető úgynevezett hitelesítőkkal (pl. diploma) lehet bejutni, ami tovább erősíti a szolgáltató osztály hatalmát (Lash – Urry 1987:194-195).

A gazdasági és társadalmi változások természetesen kulturális átalakulásba ágyazódtak bele, amit a szerzők a posztmodern fogalmával jelölnek, s alapvetően az identitás decentralizálódását, az elektronikus tömegmédiá hatásait, az idő és tér mindennapi tapasztalatának átalakulását, az imázsok egyre növekvő, fogyasztás-meghatározó szerepének megjelenését értik alatta (Lash – Urry 1987:287-289).

A modern, szervezett kapitalizmus és a posztmodern, szervezetlen kapitalizmus néhány fő jellegzetességét foglalja össze az alábbi (1.) táblázat.

5. táblázat A modern, szervezett és a posztmodern, szervezetlen kapitalizmus fő különbségei
(Lash – Urry, 1987:3-7, 285-313 alapján saját szerkesztés)

a folyamatok iránya	modern, szervezett kapitalizmus	posztmodern, szervezetlen kapitalizmus
fentről jövő	az ipari, pénzügyi és fogyasztói (commercial) tőke	a tőke dekoncentrációja a nemzeti

változások	koncentrációja és centralizációja	piacok szerepének csökkenésével
	egyeztetések az állam és a nagy monopóliumok között	a nagy monopóliumok függetlenedése a nemzetállamok szabályozó erejétől
	rögzített termék nemzeti piacra termelése	globális vállalatok, munka és tőke nemzetköziesedése
	nemzetállam dominanciája	nemzetközi állami struktúrák megjelenése
alulról jövő változások	a munkapiac növekvő szervezettsége, regionális és nemzeti szinten szervezett szakszervezetek	a nemzeti szintű munkabér alkuk szerepének csökkenése, a vállalat-szintű alku megjelenése
	osztály alapon szerveződő pártok	a politikai pártok osztály-jellegének csökkenése, a néppártok megjelenése
	a kitermelő és gyártó ipar, mint domináns szektor kialakulása relatív nagy munkaerő-felszívó képességgel	a kitermelő és gyártó iparban dolgozók számának abszolút és relatív csökkenése, a szolgáltató ipar szerepének növekedése
	a különböző iparágak különböző régiókba szerveződése	az ipar regionális koncentrációjának csökkenése
	a gyárakban alkalmazott munkaerő létszámának növekedése	az átlagos gyárméret csökkenése, a munkaintenzív munka kitelepítése a harmadik világba
	az óriási ipari városok és jelentőségük növekedése	ipari városok méretének és jelentőségének csökkenése
belülről jövő változások	„modernizmus”, racionalitás és tudomány előtérbe kerülése	posztmodernizmus megjelenése
	a technikai racionalitás szerepének növekedése, tudomány dicsőítése	kulturális fragmentáció és pluralizmus, a nemzet szerepének változása
	a tulajdon és a kontroll növekvő különválása, a kontroll bürokratizálódása és a menedzseri hierarchiák kialakulása	a fehérgalléros munkások számának további növekedése, különösen a szolgáltató osztályé (menedzserek, tudósok, tanárok, tanácsadók stb.)
	a menedzseri, a tudományos és	a szigorú értelemben vett

	a technológiai tudás és tudástermelés új szektorai, a bürokráciában alkalmazott középosztály növekedése	munkásosztály (<i>core working-class</i>) abszolút és relatív méretének csökkenése az ipar szerepének csökkenésével
--	---	---

Ilyen értelemben tehát a modern kapitalizmus szervezett, kötött és tömegeket egybekapcsoló struktúrája új törésvonalak mentén feltöredezett, és egyfelől a nemzeti szintnél kisebb egységek, heterogén csoportosulások, fragmentáltabb érdek- és értékcsoportok alakultak ki, másfelől a nemzeteken átívelő intézmények és érdekláncolatok jelentek meg.

„A 'dezorganizált kapitalizmus' egy olyan világ, amelyben a szervezett kapitalizmus 'stabil, gyorsfagyasztott kapcsolatai' nem léteznek többé. A társadalmak átalakulása alulról, felülről és belülről történik. Minden, ami szilárd volt a szervezett kapitalizmusban, feloldódik: az osztály, az ipar, a városok, a kollektivitás, a nemzetállam, még maga a világ is” (Lash – Urry 1987:312-313).

Castells és az új kapitalizmus: szegmentált globalizáció, hálózat és technológia

Castells szerint is egy új típusú gazdasági és társadalmi rend bontakozott ki a 20. század utolsó negyedében, de ennek értelmezésekor ő a globalizációs folyamatok mellé beemeli a Lash és Urry által külön nem kiemelt infokommunikációs technológiák fejlődésének hatását is.¹¹³ Bár ez a két folyamat nem tekinthető azonosnak, mégis az 1980-as évektől összekapcsolódtak és kölcsönösen felerősítették egymás hatását a társadalmi-gazdasági átalakulásokra (Castells 2005). Castells értelmezésében tehát ez az új gazdaság egyrészt „információs, mert az egyes szereplők vagy gazdasági egységek termelékenységére és versenyképessége (...) alapvetően attól a képességüktől függ, hogy milyen mértékig tudják létrehozni, feldolgozni és hatékonyan alkalmazni a tudásalapú információt” (Castells 2005:125). Másrészt viszont ez – Lash és Urry elképzelésére rímelve – egy új kapitalizmus-formának is felfogható, amely a történelemben először ténylegesen globális: „olyan gazdaság, amely globális mértékben, valós időben vagy az általa választott időben képes önálló egységként működni” (Castells 2005:125). Ez azzal is együtt jár, hogy a történelem során először vált az egész világ kapitalistává, hiszen még a viszonylag kevés megmaradt tervgazdaság túlélése is a kapitalizmuson alapuló világgazdasági rendszerrel kialakított és fenntartott kapcsolatain múlik.

A katalán szerző által leírt új típusú kapitalizmust egyszerre jellemzik régi és új tulajdonságok. Régi abban a tekintetben, hogy még mindig alapvetően a profit maximalizálásnak igénye hajtja, hasonlóan a „hagyományos” kapitalizmushoz. Viszont új abban a tekintetben, hogy a termelékenység növekedése, az új szervezeti minták és a

¹¹³ Természetesen a két angol szerző könyvében is megjelenik az elektronikus továbbított információ, ami drámaian lecsökkenti az időbeli és térbeli távolságokat az emberek között és növeli a felügyelet erejét (*power of surveillance*) – Lash-Urry 1987:16. De náluk nem az infokommunikációs technológiák és a vele járó hálózatosodás adja az új kapitalizmus-modell lényegét, hanem a térbeli fragmentálódás, a szolgáltató osztály megjelenése és megerősödése, az új pénzügyi működés, a munkásosztály széthullása és az új kulturális és mindennapi észlelések (lásd fenti táblázat).

globális gazdaság központjait összekötő komplex „ideghálózat” mögött az új infokommunikációs eszközök kiterjedt használata és folyamatos fejlődése áll.

Érdekes kérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két jelenség: a globalizáció és az infokommunikációs technológiák fejlődése. Castells szerint a technológiai változások teremtették meg az új típusú kapitalizmus kialakulásának lehetőségét, amely aztán ezen technológiák kiterjedt használatával hozzá is járult azok elterjedéséhez és széles körű használatukhoz. A szerző azért is tartja ezt fontosnak kiemelni, mert szerinte nem érdemes egy olyan leegyszerűsítő technológiai determinizmussal szemlélni napjaink átalakulását, amely csupán a technológia rohamos változásában keresi a változások okait. A technológia változása számos társadalmi-gazdasági változásnak előfeltétele, de ez nem jelenti azt, hogy csupán egyfajta átalakulást vagy egyfajta társadalmi rend kialakulását engedné.¹¹⁴ Mégis miért gyökeresen újak ezek az eszközök? Miért és miben mások, mint a történelem folyamán használt egyéb technikai eszközök?

Ritzer összefoglalásában Castells műveiben az infokommunikációs technológiák tulajdonságait öt alapvető jellemzővel lehet megragadni. Egyrészt, ezek olyan technológiák, amelyek az információt kezelik, az információra hatnak. Másodsor, mivel az információ minden emberi tevékenység része, e technológiák sajátja az általános, mindenre kiterjedő jellegük. Harmadrészt, minden infokommunikációs technológiát használó rendszer a „hálózati logikával” jellemezhető (ld. lentebb), amely által a folyamatok és a szervezetek széles körét érik el. Negyedikként említhetjük az infokommunikációs technológiák nagyfokú rugalmasságát, amely lehetővé teszi, hogy folyamatosan változzanak és formálódjanak környezetük hatására (más szavakkal nagyfokú alkalmazkodóképesség jellemzi őket). Végül pedig, az információval kapcsolatos technológiák egyre magasabb komplexitási szinten szerveződő rendszer részeivé válnak, amely rendszer egyre több elemből áll, egyre kiterjedtebbé és integráltabbá válik (Ritzer 2008:569).

Castells kiemeli, hogy az új kapitalizmusnak a globális és infokommunikációs technológiákon alapuló jellegén túl egy további lényeges tulajdonsága van. Ez pedig a hálózati logika, amely a fentiekkel szorosan összefügg. Az alábbiakban ezt a szervezési elvet mutatjuk be, majd rátérünk, hogy ez a szerveződési logika hogyan változtatja meg a gazdasági és társadalmi folyamatokat makro-szinten.

A hálózat, mint szervezeti és működési forma

Az új gazdasági és társadalmi szerveződés harmadik lényegi összetevője a hálózati logikán alapuló szervezet. Castells ezt azért is tartja fontosnak külön kezelni a technológiai változásoktól, mert szerinte a nagy, különösen a gazdasági szervezetek hálózatosodása már az infokommunikációs technológiák kiterjedt használata előtt elkezdődött (Castells 2005). Ismét konvergáló, egymást kölcsönösen felerősítő folyamatokról van szó, de vajon miben különlegesek ezek a hálózatok a kapitalizmus hagyományos formáit jellemző, központosított és formalizált elveken működő bürokráciákhoz képest?

¹¹⁴ Erről bővebben lásd Castells és szerzőtársa (Castells – Himanen 2002) művét az információs társadalom és a jóléti állam kapcsolatáról a finn társadalmi átalakulások kapcsán.

Castells (1999:6) értelmezésében a hálózat a csomópontok közötti kölcsönös kapcsolatrendszer, amelynek, és még ha van is valamilyenfajta hierarchikus elrendeződése, nincsen középpontja. A kapcsolatok a csomópontok között lehetnek asszimmetrikusak, de a hálózatban az összes csomópont fontossággal bír a hálózat működése szempontjából. Ezeken a kapcsolatokon keresztül áramlik ugyanis a tőke, az információ, a termékek és szolgáltatások, valamint az emberek és a szakértelem is (lásd például fent Lash és Urry elméletét a professzionalizációról).

Mivel a hálózat egyben az „áramlások” csatornáinak architektúráját vázolja fel, az válik az egyik legfontosabb kérdéssé, hogy valaki része-e a hálózatnak vagy sem (Castells 1999:6). Ha valaki része a hálózatnak, ez egyben meg is növeli hosszú távú esélyeit arra, hogy a hálózat része maradjon és a hálózat számára értéket termeljen (más szavakkal: része legyen a globális áramlásoknak). Ha valaki kimarad a hálózatból, akkor ez azt is jelenti, hogy meglehetősen kicsi az esélye a csatlakozásra és ezt az esélytelenséget az idő csak még jobban elmélyíti, hiszen minden erőforrás a hálózatokon keresztül és a hálózatok kapcsolatain keresztül cirkulál.

Az is kérdés, hogy vajon ténylegesen újnak tekinthető-e a hálózati szerveződés. Castells kiemeli, hogy mindig is léteztek hálózatok az emberi történelemben. Létük tehát nem új, az viszont igen, hogy napjainkra a szervezeti instrumentális legnagyobb hatalommal bíró formájává váltak. Ennek oka pedig a technológiai változásokban keresendő. A hálózatok erőssége a rugalmasságuk, a decentralizáló képességük, és a változékony geometriájuk, amellyel képesek alkalmazkodni új feladatokhoz és elvárásokhoz, anélkül, hogy aláásnák az alapvető szervezeti szabályaikat vagy megváltoztatnák a fő céljaikat. A fő gyengeségük azonban a történelem folyamán a közös célok irányába történő koordináció maradt. A közös cél megvalósítására, az erőforrások időbeli és térbeli koncentrációjára sokkal inkább alkalmasak voltak a vertikálisan felépülő nagy szervezetek, mint például a hadseregek, a hivatalok és a gyárkomplexumok (Castells 1999:6).

Az új információs és kommunikációs technológiák által a hálózatok egyszerre lehetnek decentralizáltak és központosítottak, ugyanis lehetővé teszik egy nagyobb fokú komplexitás kezelését az adott hálózaton belül. Ennek eredménye a gazdaságban az a nagymértékű összeolvadási, felvásárlási hullám és cégcsoportok integrálódása, amely a világgazdaságban tapasztalható; bármelyik szektort is vegyük alapul az autóipartól kezdve a telekommunikációig. Úgy tűnik, hogy „a nagy újra szép” (Castells 1999:6-7), mert a hálózati szervezeti modell és az infokommunikációs technológiák (valamint a neoliberais gazdasági modell) összekapcsolódása lehetővé tette hatalmas cégbirodalmak létrejöttét és ezzel együtt a globális tőke nagyfokú koncentrációját (Castells 2005).

Hiba lenne azonban ezeket a hatalmas multinacionális cégeket egységes entitásokként látni, ugyanis maguk a vállalatok is kisebb hálózatokból adódnak össze, amelyek lokális szinten kapcsolatban vannak a helyi gazdasággal és politikai mezővel. Globális szinten viszont egymással is versenyeznek (akár a túlélésért), újratermelve a hálózati logikából fakadó bent/kint dichotómia minden jellemzőjét. Emiatt magukat a vállalatokat alkotó alegységeket is a folyamatos adaptáció és flexibilitás kényszer, valamint nagyfokú bizonytalanság jellemzi (Castells 2005).

Castells szerint ezt a fajta hálózati logikát minden szereplőnek előbb vagy utóbb át kell vennie a világgazdaságban, mert költséghatékonyabb és a piaci viszonyokhoz

rugalmasan alkalmazkodni képes működési módot tesz lehetővé. A helyzet iróniája, hogy a hálózati modell kiterjedt alkalmazása egyben bizonytalanabbá és kiszámíthatatlanná is teszi a társadalmi-gazdasági környezetet a többi szereplő számára, amely így további lendületet ad az elterjedéséhez (Castells 2000).

A globalizációs folyamat szegmentáltsága

A hálózati logika nem csupán a vállalatok szintjén érvényesül, hanem a szerző szerint az egész világgazdaság működését is növekvő mértékben jellemzi. Mindezzel szoros összefüggésben van az a jelenség, amelyet Castells szegmentált globalizációnak nevez, vagyis hogy bizonyos térségek, régiók, szervezetek képesek bekapcsolódni és részt venni a globális értékteremtésben, míg mások kiesnek a hálózattól és ezzel le is maradnak, halmozva a hátrányukat. Egyrészt tehát a hálózat képes felkutatni és bekapcsolni a vérkeringésbe mindent, ami értéket jelent és bekapcsolható a globális értéklánca (Castells 1999). Másrészt viszont pont a rugalmassága miatt képes teljesen átlépni, kikerülni és kizárni mindent, amire nincs szüksége, ami nem jelent értéket számára. Mivel azonban a gazdasági hálózatok folyamatosan változnak, alkalmazkodnak a piaci környezethez és keresik az egyre hatékonyabb megoldásokat, így ami ma a hálózat része, nem biztos, hogy az is marad hosszú távon (Castells 2005). Castells a következőképpen fogalmaz:

„Az új gazdasági rendszer a maga keretei között lehet nagyon dinamikus, és ugyanakkor erősen szelektív, kirekesztő jellegű és meglehetősen instabil is. Az új kommunikációs és információs technológiák segítségével a tőke, a termelés és a kereskedelem hálózatai képesek megtalálni az értékteremtés forrásait bárhol a világon, és ezekkel kapcsolatokat létesíteni. Miközben azonban a nemzetgazdaságok domináns szegmensei bekapcsolódnak a globális hálózatokba, az egyes országok, régiók és gazdasági szektorok, illetve a helyi társadalmak más szegmensei leválasztódnak az információs globális gazdaság jellemző felhalmozási és fogyasztási folyamatairól. (...) Míg az információs gazdaság átformálja egész bolygónkat, és ilyen értelemben valóban globális. A világ lakosságának többsége nem az információs globális gazdaságban dolgozik, és nem is tartozik annak fogyasztói közé. Ugyanakkor minden gazdasági és társadalmi folyamat ténylegesen kapcsolatban áll azzal a logikával, amely ennek a gazdaságnak a szerkezetét alapvetően meghatározza” (Castells 2005:191).

Mindezek eredményeképpen alakul ki az a jelenség, amit a katalán szerző a 4. világnak nevez. Az elnevezés rámutat arra, hogy a gazdasági lemaradás, a marginalizáció és a mélyszegénység nem csupán a világnak azon részeit érinti, amelyet 3. világnak nevezünk a hidegháború óta. A fejlett világra is egyre inkább jellemző az egyes térségek társadalmi ki- és leszakadása, amely ördögi köröket eredményez azáltal, hogy a globális hálózattól egyre távolabb kerülnek (Castells 1999). Mivel a globális értéklánca való bekapcsolódási lehetőségeket erős szelektivitás jellemzi, sok esetben a városi tér is megváltozik, s a folytonossága helyébe a tér szétszabdaltsága lép.¹¹⁵ Például egyes irodaházak, irodakomplexumok a városi tértől hermetikusan lezárva részei lehetnek a

¹¹⁵ Lash és Urry is kitérnek a szervezett és a szervezetlen kapitalizmus időbeli és térbeli változásaira könyvükben (ide értve még az e kettő előtti liberálisnak nevezett formációt is), amikor felhívják a figyelmet például az ipar decentralizálódására és térbeli átalakulására, az iparvárosok jelentőségének csökkenésére és a kisebb városok és vidéki területek iparának növekedésére (Lash-Urry 1987:16).

globális áramlásoknak, nem kizárt, hogy tőlük pár méterre már a 4. világ kezdődik a társadalmi marginalizáció és az emberi kétségbeesés minden jellemzőjével (Castells 2000).

Castells tehát egyszerre hívja fel a figyelmet az új típusú kapitalizmus megnövekedett alkalmazkodóképességére, termelékenységére és fejlődési lehetőségeire, valamint a globális és nemzeti szinten egyaránt tapasztalható egyenlőtlenségre és a leszakadó társadalmi csoportok és térségek növekvő esélytelenségére. Ez nem két egymástól független jelenség, hanem ugyanannak a társadalmi-gazdasági átalakulásnak a két oldala.

Az új kapitalizmus és egyéni hatásai

Mit jelentenek ezek a folyamatok az egyéni munkavállaló életében? Bizonyos értelemben mikro-szinten is egy hasonló hálózati logika érvényesül, amelyen keresztül egyes szereplők hatékonyan képesek a globális értékteremtés részévé válni és részesülni a globális gazdaság előnyeiből, míg mások teljesen kiszorulnak. Egyes csoportok valóban mobilak és képesek bekapcsolódni a globális gazdaság áramlásába, míg a legtöbben erős területi kötődésekkel rendelkeznek, így kiszolgáltatottak a globális gazdasági változások kiszámíthatatlanságának és az ezzel kapcsolatos hálózati logika változékonyságának. Míg a tőke, a termelés és a kereskedelem hálózatai mobilak és egyre inkább globalizálódnak, Castells rámutat, hogy a munkaerő legnagyobb része továbbra is helyhez kötött marad (Castells 1999, 2005). A munkaerőpiacnak csupán egy szűk szegmense, a magasan képzett, speciális szaktudással rendelkező elit az, amely valóban nagymértékben független a területi kötődésektől és a globális hálózatokon belül cirkulál:

„Mindenkinek, akinek valamely szakterületen megvan a képessége hozzáadott érték létrehozására, bármelyik piacon esélye van arra, hogy az egész világ érdeklődést mutasson iránta, és az egész világon értékesíthesse szolgálatait. A speciálisan képzett munkaerőnek ez a töredéke nem tesz ki tízmilliókat, de meghatározó jelentőségű az üzleti hálózatok, a médiahálózatok és a politikai hálózatok teljesítménye szempontjából: vagyis a legértékesebb munkaerő piaca valóban globálissá válik” (Castells 2005:186).

A tőke és a munka fentiekben is említett szétválása tehát együtt járt a hálózati modell elterjedésével a globális gazdaságban, amely egy eddig nem tapasztalt rugalmasságot és adaptációs képességet jelentett, és a szervezeti kapacitások megnövekedésével járt. Emiatt a tőke és a termelés hálózatainak mobilitása áll szemben a munka helyhez kötöttségével, hiszen a munkaerőpiacnak csak egy elhanyagolható része, csupán a legfelső szegmense mobil valójában. Emiatt a munka a kiszámíthatatlanság világává válik az egyének életében, hiszen az, hogy megmarad-e a munkahelyük vagy sem, számukra sokszor érthetetlen és áttekinthetetlen globális folyamatokkal van összefüggésben.

Mindezeket a jelenségeket emeli be, majd bontja tovább intézményi és egyéni szintre Blossfeld modellje, kiemelve, hogy ezeknek a folyamatoknak egyik nagy vesztese a fiatal generáció, melyet tanulmányunk következő részében mutatunk be részletesebben.

A Blossfeld-i modell

Hans Peter Blossfeld és munkatársai is a globalizációs folyamatok meghatározó szerepét emelik ki a GLOBALIFE kutatási projekt keretében megjelenő könyveikben¹¹⁶ (2005, 2006a, 2006b, 2006c). Blossfeld a globalizációs folyamatok és az egyéni szintű jelenségek közötti összefüggés bemutatásakor – Castellshez hasonlóan – három szintet különít el az elemzésében: a makro, az intézményi és az egyéni szintet (Hofäcker 2006:33).

A szerző feltételezi, hogy a globalizáció hatásai makro-elméleti szinten a legtöbb modern társadalomban tettenérhetőek. Ezek a hatások lefedik a tudásközpontú munka arányának növekedését, az ipari gazdasági struktúráktól való gyors elmozdulást a szolgáltatás-alapú struktúrák felé (ld. fent Lash-Urry), valamint a növekvő globális versenyt a jóléti államok között, amely a jóléti szolgáltatások stagnálását és csökkenését eredményezik (Hofmeister et al 2006:10-11). A makroszintű folyamatoknak azonban nagyon eltérő nemzeti hatásai lehetnek, amelyek az intézményi szintű eltérésekből fakadnak: országos szintű intézményi „csomagok” (mint a jóléti, oktatási, munkaerő-piaci vagy családi rendszerek – lásd lentebb) szűrik meg a globalizációs folyamatok befolyásoló hatásait. A nemzeti szintű intézmények jelentős mértékű fejlődési tehetetlenséggel bírnak, így a globalizáció folyamatában is fennmaradnak és hatást gyakorolnak az egyéni szintre. A harmadik elméleti szint tehát az egyéni, amelyet a globalizáció hatásai eltérő mértékben érintenek a nemzeti intézményi „szűrők” működési sajátosságai miatt.

Az intézményi szint közvetít az egyéni és globális szint között, s Blossfeld e három szint kölcsönhatása mentén igyekszik elemezni az adatokat. Bár az igaz, hogy jelentős nemzeti különbségek vannak az adatokban – amit pont ez a köztes szint magyaráz –, azonban az elemzésbe bevont országok mindegyikében megfigyelhető az az általános trend, hogy a kockázatok a különböző életszakaszban lévőket eltérő mértékben érinti. Habermas már az 1973-as *Válságtendenciák a kései kapitalizmusban* című tanulmányában felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kapitalizmusban a rendszer „terhei” aránytalanul sújtják a társadalom egyes csoportjait. Leginkább azokra tolja át a rendszeren belüli válság következményeit, akik a legkevesebb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek (Habermas 1994). Egyes országokban az egyéni életutak erőteljes átalakulása figyelhető meg, míg más országokban az egyéni szintre kevésbé hatnak a globális szintű kockázati tényezők. A kockázatok a különböző életszakaszokat is eltérő mértékben befolyásolják.

Blossfeldnél kiemelt szerepet kapnak a pályájuk közepén járó nők, de különös figyelmet fordít a fiatalokra is. Mindkét csoportra jellemző, hogy egy szegmentált munkaerő-piaci

¹¹⁶ Blossfeld és munkatársai kutatásában 14 ország szerepelt, a munka 1999 és 2005 között zajlott. A jobb feldolgozhatóság, értelmezhetőség és összehasonlíthatóság miatt Esping-Andersen dán szociológus jóléti rendszer tipológiáját vették át módosítva. Az eredeti tipológia elemei: liberális, szociáldemokrata és konzervatív jóléti rendszer. Blossfeldnél a liberális blokkban Kanada, Egyesült Államok, Egyesült Királyság, a konzervatív blokkban Franciaország, Németország és Hollandia, a szociáldemokrata blokkban pedig Norvégia, Svédország és Dánia szerepel. Ehhez vett hozzá úgynevezett családcentrikus országokat, mint Olaszország, Spanyolország, Mexikó, valamint két posztoszocialista országot, Észtországot és Magyarországot, mely utóbbiak fejlődése és intézményrendszere nem konzekvens és jövőbeli átalakulásuk iránya sem egyértelmű. Ebben az új, blossfeldi tipológiában Magyarország a posztoszocialista blokkban szerepel. A magyarországi kutatást Róbert Péter és Bukodi Erzsébet vezette.

szemléletben általában az elsődleges munkaerőpiacon kívül vannak, amely viszonylagos védettséget ad.

Blossfeld kiemeli, hogy a fentiekben részletesen is tárgyalt globalizációs folyamatok fő vesztesei a fiatalok. Az írás következő része éppen ezért a fiatalok helyzetére koncentrál, az ezzel kapcsolatos kutatási eredményekre építve, valamint ezen keresztül jobban kifejti a blossfeldi modell egyes elméleti részleteit.

A globalizáció fő vesztesei: a fiatalok

A '80-as években a munkaerőpiaccal foglalkozó közgazdászok felhívták a figyelmet az amerikai férfiak között megmutatkozó növekvő gazdasági egyenlőtlenségekre. Elemzéseik szerint az oktatási szinten túl, a munkaerő-piaci tapasztalatok befolyásolták erősen a kialakulófélben lévő új egyenlőtlenségeket. Mivel a fiatalok csupán korlátozott munkaerő-piaci tapasztalattal rendelkeznek, ők voltak az egyik leginkább érintett csoport és őket nagyobb arányban sújtották az egyenlőtlenségi viszonyok. Oppenheimer a '80-as és '90-es években folytatott kutatásai (Oppenheimer 1997, 2003, 2006) kimutatták, hogy a fiatalok, főleg a recessziós időszakokban, kiszolgáltatottabbak a gazdaság változásainak, ami gyakran a körükben magas munkanélküliségi rátában mutatkozik meg. Pályakezdési nehézségük és gazdasági bizonytalanságuk folyamatosan növekszik, s az alacsony bevétel, az állásaik bizonytalansága, a bizonytalan társadalmi-gazdasági jellemzőik, valamint a foglalkozási pályájuk által befolyásolt életstílusuk akadályozza az olyan hosszú távú elköteleződést involváló döntéseket, mint a házasság és a gyermekvállalás.

A fiatalok adaptációs stratégiájának tekinthető, hogy gyakran ezen életesemények elhalasztásával reagálnak a bizonytalan foglalkoztatottságra, valamint az együttélést választják a házasság helyett.

Blossfeld és munkatársai (Blossfeld 2005) újfajta megközelítésben vizsgálták és értelmezték a felnőtté válás folyamatának egyre későbbi időpontra tolódását. Elméletükben a globalizációhoz köthető bizonytalanságot különböző nemzeti-szintű intézmények közvetítik és szűrik meg. Értelmezésükben a globalizáció folyamata összetett jelenség, amely különböző gazdasági, pénzügyi, társadalmi és technikai változásokat foglal magába, ahogyan azt az 1. ábra is mutatja. Terjedelmi korlátok miatt ezeket jelen tanulmányban csak címszakban ismertetjük: 1. A piacok nemzetközivé válása; 2. A verseny kiéleződése a dereguláció, privatizáció és liberalizáció miatt; 3. Globális hálózatok és tudás terjedése az új IKT eszközökön keresztül; 4. A piacok fontosságának megnövekedése és függőségük a rendszertelen sokkhatásoktól. (Bővebben lásd Hofmeister et al 2006 és Castells 2005).

Ezen folyamatok a gazdasági és társadalmi változások gyorsulását, valamint a piaci folyamatok kiszámíthatatlanságát és változékonyságát hozták magukkal, amelyek a bizonytalanság növekedését eredményezik mind az állami, a piaci, és az egyéni szereplők szintjén. A kutatók a makro-szint változásait figyelembe véve empirikus igényességgel vizsgálták, mindez hogyan befolyásolja a fiatalok felnőtté válásának folyamatát: munkaerőpiacra lépésüket, párkapcsolati és gyermekvállalási döntéseiket. Általános trendek felvázolása helyett 14 országot vontak be elemzésükbe, és az országokból kategóriákat képezve (lásd feljebb, a 11. számú lábjegyzetben), rámutattak,

hogy a nemzeti szintű intézmények kiemelt fontossággal bírnak mind a globalizáció hatásainak megszürésében, mind abban, hogy a fiataloknak mikro-szinten milyen tapasztalatai vannak e folyamatokról és hogyan befolyásolják döntéseiket a bizonytalanságra reagálva.

A globalizáció hatásai kritikusak a korai életszakaszokra, mert a fiatalokat, mint a munkaerő-piacok „kívülállóit” sokkal közvetlenebbül érintik, mint más szereplőket. A globalizációs folyamatoknak való nagyobb fokú kiszolgáltatottságukat nemcsak az okozza, hogy korlátozott munkaerő-piaci tapasztalattal bírnak, hanem az is, hogy nem rendelkeznek kiterjedt társadalmi hálózattal a gazdasági szférában, valamint nem védik őket a szakszervezetek. Blossfeld egy előadásában kiemeli, hogy mindezek eredményeképpen sokkal könnyebb a fiatalok munkaszerződésein változtatni, hiszen előnytelenebb az indulási helyzetük, azon kívül a szakszervezetek főleg a már „bent lévőket” védik (Blossfeld 2007:27-28).

A munkaerő-piaci kockázataikon túl – gyorsan változó, bizonytalan és konfliktusokkal terhelt fiatal felnőtt életszakaszuk alatt – olyan döntéseket is meg kell hozniuk, amelyek következményeivel hosszú távon számolniuk kell.

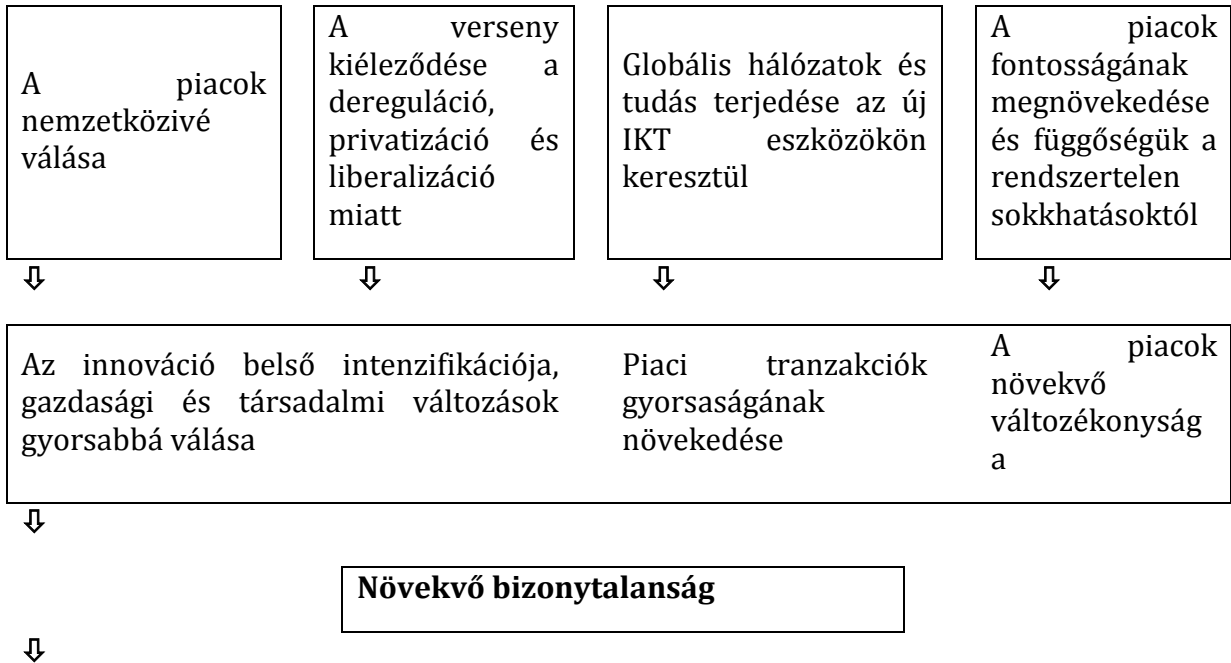
A fiatalok csoportja is erősen szegmentált; nem mindenkit érint ugyanolyan mértékben a munkaerő-piaci bizonytalanság. Azok a csoportok, amelyek magasabb humán tőkével rendelkeznek, részlegesen védettebb pozícióban vannak a többiekhez képest, míg a kisebbségek, valamint az alacsonyabban képzettek csoportjai kiszolgáltatottabak a globalizáció hatásainak (lásd fent Castells gondolatait a globális értéklánca való bekerülésről). A fiatalok csoportján belül is egy növekvő egyenlőtlenség figyelhető meg, miközben összességében ők sokkal erősebben érintettek, mint az idősebb generációk, akik szintén megtapasztalták ezt az átmenetet (Blossfeld 2007:29-31).

Figyelembe kell venni még Magyarország speciális helyzetét a globalizáció folyamatában. Hazánkban – mint ahogyan a többi poszt-socialista országban – a rendszerváltozást követő átmenet és a piacgazdaságra való átállás erősen érintette a '90-es években munkaerőpiacra lépő korosztályokat. Az oktatási rendszer és a munkaerőpiac változásai új bizonytalanságok elé állította a fiatalokat (is), egyrészt a diplomák devalválódása kockázatosá tette a felsőfokú végzettség megszerzésére irányuló befektetést, másrészt a fiatalok – más választásuk nem lévén – sokszor végzettségüknek nem megfelelő munkakörben tudtak/tudnak csak elhelyezkedni (Róbert – Bukodi 2005:179).

A globalizációs folyamatok hatására tehát a piacok dinamikusabbá, ugyanakkor kiszámíthatatlanabbá váltak. A bizonytalan feltételek között mind az egyéneknek, mind a cégeknek, mind az állami szervezeteknek nehezebbé vált megfelelő alternatívák és stratégiák megtalálása és/vagy kidolgozása. A fent ismertetett globális mechanizmusok strukturális bizonytalanságot generálnak a modern társadalmak jelentős részében, amelyet a nemzeti szintű intézményrendszer közvetít és csatornáz át bizonyos társadalmi csoportokra. Blossfeld szerint a négy intézmény, amely a korai életszakaszokra a legnagyobb hatással van: a foglalkoztatási, az oktatási, a jóléti rendszer, valamint a család.

1. ábra Globalizáció és növekvő bizonytalanság a felnőttkori átmenet során

GLOBALIZÁCIÓ

INTÉZMÉNYI SZŰRŐK

Foglalkoztatási rendszer	Oktatási rendszer	Jóléti rendszerek	Család rendszerek
--------------------------	-------------------	-------------------	-------------------

Bizonytalanság hatásait egyes társadalmi csoportra hárítja át

Munkanélküliség szintje, foglalkoztatottság stabilitása vagy biztonsága, rugalmasság	A munkaerőpiacra lépés időzítése és nehézsége	Biztonsági háló, munkahelyeket fenntartó aktív foglalkoztatáspolitikai intézkedések, stb.	Házasságban együttélők aránya, termékenység késleltetése, stb.
--	---	---	--

↓

MIKRO SZINT

Racionális döntéshozatal a növekvő bizonytalanság állapotában

Foglalkozási döntések
(állástípus)

Párkapcsolati döntések
(típus és időzítés)

Gyermekvállalási
döntések
(időzítés)

(Forrás: Blossfeld 2005: 3)

Stratégiák és döntések az egyéni szinten

Érdekes kérdés, hogyan változtatják meg a stratégiáikat a fiatalok, hogyan reagálnak a megváltozott helyzetre az átmenet időszakában. Blossfeld és Mills a racionális döntésemélet egy dinamikus modelljét ajánlják, hogy a bizonytalanság állapotában hozott döntések értelmezhetővé váljanak (Mills – Blossfeld 2005:16-17). Ez a modell nem a viselkedés egy determinisztikus modelljét kívánja adni, hanem az aktorok nagy számánál próbál sajátosságokat, jellemző mintákat feltárni. Elster modelljét követve feltételezik, hogy a tipikus cselekvő törekszik a racionális viselkedésre, a következő három optimalizáló stratégiát követve: 1. megtalálni a legjobb cselekvési alternatívát a cselekvő vágyai és elképzelései mellett; 2. a leginkább megfelelő elképzelések kialakítása a hozzáférhető bizonyítékokat figyelembe véve; 3. a megfelelő mennyiségű bizonyíték összegyűjtése figyelembe véve a cselekvő vágyait és előzetes elképzeléseit. Kérdés azonban, hogy lehetséges-e a racionális döntéshozatal a globalizáció okozta változékonyság és kiszámíthatatlanság közepette (lásd fent Castells gondolatait).

Követve az elster-i optimalizációs felosztást, a globalizációs hatások következtében a fiatalok napjainkban három nagy döntési problémával szembesülnek. Az első probléma, hogy a cselekvési alternatívákat bizonytalanság övezi. A fiatal cselekvők számára egyre nehezebb például a különböző tanulmányi, szakmai vagy párkapcsolati opciók összehasonlítása és sorrendbe állítása. Egyre kevesebbet tudnak a jövőbeni lehetőségeikről, nemcsak nem tudják, mit válasszanak, hanem azt sem, hogy *mikor* (uo., p. 16-17). A második probléma a különböző cselekedetek eredményeivel és azok bekövetkezési valószínűségével kapcsolatos bizonytalanság. Az aktorok egyre kevésbé képesek megbízható módon szubjektív valószínűségeket rendelni a jövőbeni cselekedeteik eredményeihez. A globalizáció hatására ez a bizonytalanság különösen kiélesedik, ha egy döntés egyenletébe mások (pl. partner, munkáltató) jövőbeni döntéseivel kapcsolatos elképzeléseket is be kell vonni (uo., p. 17). A harmadik probléma a döntésekhez gyűjtött információ mennyisége körüli bizonytalanság. Az információgyűjtés általában szükséges, ugyanakkor idő- és energiaigényes folyamat. Az összegyűjtött információ optimális szintjét a véleményalkotás előtt sokkal nehezebb meghatározni. A további információkeresés határhasznai és határköltései egyre inkább kiszámíthatatlanok, ezért a cselekvők sokszor küszöbértékeket állítanak fel, meddig és mennyi információt keresnek (uo., p. 17).

Bizonytalan környezetben egyre nehezebb racionális döntést hozni, egyre kevesebb fix paraméter van, amihez igazítani lehetne a cselekvéseket és ki lehetne számítani – még ha szubjektív módon is – az egyes alternatívák hosszú távú következményeit. Ennek eredményeképpen a cselekvőknek szüksége van egyéb, kiegészítő döntési mechanizmusokra (Blossfeld 2007:19-20), ezért a helyi normák, hálózatok, hüvelykujjszabályok és szokások szerepe felértékelődik a döntések folyamatában. Ez részben egy paradox folyamat, hiszen miközben a globalizáció egyre közelebb hozza a világot különböző pontjait, fel is erősíti a különbségeiket, mivel a döntésekhez az aktorok

egyre inkább támaszkodnak a számukra fontos személyekre, úgynevezett szignifikáns másokra, a helyi hálózatokra, szokásokra.

Egy másik következmény, hogy a döntési időhorizont, azaz a távolság, amelyet a döntést hozó cselekvők „be tudnak látni” egyre rövidebbé válik. Itt Blossfeld egy üzleti életből hozott példát vesz alapul, amely szerint a tőzsdén bejegyezett cégek üzleti jelentései eredetileg évesek voltak, majd bevezették a féléves jelentéseket, ma pedig már negyedéves, sőt a havi jelentések készítése válik a normává. Ez is mutatja, hogy a döntéshozatalban – nem csupán az üzleti, de a szakmai és a magánéleti döntésekben is – eltolódik a súlypont a hosszú távon elérhető sikerek felől a rövid távúak irányába. Ez különösen fontos változás az életutak tekintetében, hiszen az emberek több fontos döntést hoznak életük korai szakaszában, amelynek következményei egész életükre kihatnak. Egy szakma tanulása hosszú távú befektetés, miközben nem tudni, hogy az adott szakma létezik-e még 20 év múlva, vagy mi fog történni az adott szektorral. A döntés megváltoztatása lehetséges ugyan, de számos költséggel jár. Ugyanez igaz a párkapcsolati döntésekre, hiszen amikor párt választ valaki, nem tudja hogyan alakul a másik karrierje, miközben egy gyermek vállalása 25-30 évre felelőssé teszi a szülőt.

Mindez aláássa a társadalmi reciprocitás és a bizalomra épülő kapcsolatok (család, jóléti állam) környezetét, érvel Blossfeld, mert ezek a kapcsolatok egymásnak tett ígéreteken alapulnak. A bizalomra épülő kapcsolatok fenntartása egyre nehezebbé válik a globalizált társadalmakban, mert a cselekvők egyre kevésbé tartják be az ígéreteket. Megígérik a párkapcsolatban résztvevők egymásnak, hogy együtt maradnak egész életükben, de előbb-utóbb megjelenhet egy ok, ami az ígéret megszegését valószínűsíti. Egy másik példa, ha az ember „befektet” a gyermekeibe, de egyáltalán nem biztos, hogy ezt visszakapja idős korában, mert lehetséges, hogy a gyermeke tőle távol, akár egy másik kontinensen fog élni. Hasonló a helyzet a jóléti állammal is. Az egyén hozzájárul a jóléti állam fenntartásához, de nagyon bizonytalan, hogy idős korában milyen mértékű nyugdíjat kap majd, és azt milyen formában folyósítják neki. A globalizáció hatására tehát a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok egyre inkább ellehetetlenülnek, legyenek azok magánéletiek (párok között), szakmaiak (munkáltató-alkalmazott) vagy szakpolitikaiak (állampolgár-jóléti rendszer).

Rendszerspecifikus tendenciák a változó stratégiákban

A döntési helyzet változásának absztrakt tárgyalása után nézzük meg konkrét tendenciákon keresztül a fő stratégiákat, és ezek mentén a fő változásokat a fiatalok életútjában.

Az egyik látható változás, hogy az oktatás és a munkaerőpiacra lépés átmenete elmosódottabbá, zavarosabbá vált (Blossfeld 2007:31). A fiatalok egyre nagyobb része lép ki a munkaerőpiacra, majd tér vissza az oktatásba, avagy megpróbálja összeegyeztetni a munkavállalást a tanulmányaival. Ez egyrészt az életutak beck-i elmélet által is feltételezett rugalmasságát mutatja (Beck 2010), melynek előnyeit – amennyiben tudják – a fiatalok előnyükre is fordíthatják. Másrészt azonban az aktív munkaerő-piaci jelenlét (és az ezzel járó bevétel) maga is egyik mérőföldköve (volt) a felnőtté válásnak, ezért értelemszerűen ez a határ is összezavarodik, bizonytalanságot generálva.

Másik jellemző, hogy az oktatás „alternatív szerepet” kap a fiatalok életében. Már nem csak mint humán tőkebefektetés jelenik meg számukra, hanem mint kvázi „parkolópálya”, ahol – érthető és racionális stratégiaként – a hallgatói státusz relatív védettségét preferálják egészen addig, amíg nem tudnak elhelyezkedni a munkaerőpiacon, még akkor is, ha korábban be tudták fejezni tanulmányaikat. Amint állást kapnak, azonnal kilépnek az oktatási rendszerből, így próbálva elkerülni a munkanélküliség stigmáját. Részben emiatt egyre inkább kitolódnak az oktatásban eltöltött évek, ami főleg Olaszország és Németország esetében tapasztalható a legerősebben.

Továbbá folyamatosan növekszik a rugalmasabb együttélési formák aránya a házassággal szemben. A határozott idejű és/vagy részmunkaidős munkaszerződéssel alkalmazott fiataloknál magasabb a házasság nélküli együttélési formák aránya.

A fiatalok tehát egyre inkább elhalasztják az olyan hosszú távú következményeket involváló döntéseiket, mint a házasságkötés vagy az első gyerekvállalás. A halasztás hátterében először az oktatási expanzió állt, majd ehhez hozzáadódik még 4-5 év a globalizációs hatás következményeképpen. Így ha a mostani fiatalokat összehasonlítjuk a korábbi kohorszokkal, a házasságkötés és az első gyermek születésének ideje 10 évvel eltolódott, amely valóban radikális változás.

Országoként különböző minták figyelhetőek meg férfiaknál és nőknél, amelyet talán a dél-európai – hagyományosan egykeresős modellt mutató – társadalmak adatai emelnek ki a legjobban. Ezekben a társadalmakban a férfiak a bizonytalanság hatására egyre tovább maradnak a szülői háztartásban és elhalasztják a házasság és gyermekvállalás döntéseit. Ugyanakkor az alacsonyan képzett nők esetében jellemző stratégia az anyává válás és a család „alternatív szerepe”, amellyel el tudják kerülni a bizonytalanságot. A munkaerőpiacról való kilépés így egy biztos menekülő út számukra.¹¹⁷

A magasan képzett nők stratégiái erősen függenek a nemzeti szintű intézményi háttértől, leginkább a jóléti rendszerektől. Abban az esetben, ha a jóléti intézkedések nem támogatják a nőket a gyermekvállalásban – például gyermekellátási intézmények létesítésével és fenntartásával, és/vagy a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítésével – a magasan kvalifikált nők egész egyszerűen nem vállalnak gyermeket, vagy nagyon későn teszik ezt. Svédországban a kiterjedt jóléti intézkedések és a gyermekellátási intézmények munkaerő-piaci keresletet generáló hatása miatt ennek pont az ellenkezője figyelhető meg. A helyzet ironiája, hogy a családcentrikus jóléti rezsimekben (Spanyolország, Olaszország), ahol a családi kapcsolatok kiemelt fontossággal bírnak, a magasan képzett nők kevésbé érdekeltek a családalapításban, míg a férfiak kevésbé képesek rá. Mindez együtt a fertilitási ráta eddig nem tapasztalt alacsony szintjét eredményezi ezekben az országokban (Blossfeld 2007:32-33).

Összefoglaló

¹¹⁷ Nagyon hasonló tendenciákra hívja fel a figyelmet Szalma Ivett disszertációja a magyar kontextus tekintetében (Szalma 2011).

Mindezek alapján azt láthatjuk, hogy a nemzetköziesedés és globalizáció nyomán dezorganizálódó kapitalista gazdaságban, az infokommunikációs technológiák hozta hálózati jellegű működésmód elterjedésével radikális mértékben növekszik a bizonytalanság – ami különösen erősen sújtja a fiatalokat. Az írás először Lash és Urry nyomán vázolta a dezorganizációs folyamat fő jellemzőit, majd Castells gondolatai nyomán kitért a globalizáció és az infokommunikációs technológiák összekapcsolódása nyomán általánosság vált hálózati működés okozta folytonos változás jelenségére. Ezeket követően tanulmányunk Blossfeld magyarázati sémáját mutatta be, amelyben a szerző fiatalok felnőttkori szerepeket és döntéseket, a halasztó attitűd gyakorlatát a különböző a globalizációs folyamatok bizonytalanságnövelő hatásaival magyarázza. A globalizáció hatásait különböző nemzeti intézmények (oktatás, munkaerő-piac, jóléti rendszerek és család) szűrik meg és irányítják át különböző társadalmi csoportokra. Bár a nemzeti intézmények elrendeződéséből és egymásra hatásából fakadóan igen eltérőek a különböző országok társadalmi sajátosságai, a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság minden országban elsődlegesen a fiatalok korosztályait sújtja, ami többek között ellehetetleníti a hosszú távú tervezést is. Mindez erős hatással van a korcsoportra, hiszen ebben az életszakaszban – a függetlenedés minden „gyerekbetegségén” túl – komoly és hosszú távú következményekkel járó döntéseket kell meghozniuk.

Irodalom

Ágh A. 1998 Az Európai Unió közpolitikai intézményei II. *Politikatudományi Szemle* 7(1):89-106.

Bauman, Z. 2000 *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.

Beck, U. 2010 *A munka szép új világa*. Belvedere Meridionale, Szeged.

Blossfeld, H. P. 2007 *Globalization and changes in life courses in modern societies*. Konferenciaelőadás. 4th European Conference on Complex Systems. 2007. október. Előadás és előadásdiák letöltve 2011. június 14-én a következő honlapcímről: http://videlectures.net/eccs07_blossfeld_gcs/

Blossfeld, H. P. – Buchholz, S. – Hofäcker, D. eds. 2006c *Globalization, uncertainty and late careers in society*. Routledge.

Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. eds. 2006a *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge.

Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. 2005 *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge.

Blossfeld, H. P. – Mills, M. – Bernardi, F. eds. 2006b *Globalization, uncertainty and men's career*. Routledge.

- Castells, M. 2005 *Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra I. kötet: A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat-Infonia.
- Castells, M. – Himanen, P. 2002 *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, M. 2000 Toward a sociology of the network society. *Contemporary sociology*, 29(5):693-699.
- Castells, M. 1999 *Information technology, globalization and social development*. United Nations Research Institute for Social Development. Discussion Paper. No. 114.
- Giddens, A. 1999 *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Habermas, J. 1994 Válságtendenciák a késői kapitalizmusban. In Felkai G. szerk. *Jürgen Habermas. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz, 59-140.
- Hofäcker, D. 2006 Women's employment in times of globalization: a comparative overview. In Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. eds. *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge, 32-58.
- Hofmeister, H. – Blossfeld, H. P. – Mills, M. 2006 Globalization, uncertainty and women's mid-career life course: a theoretical framework. In Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. eds. *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge, 3-311.
- Király G. – Paksi V. 2012a Bizonytalanság a munka és a magánélet egyes területein. In Dupcsik Cs. szerk. *Közösségi Viszonyulásaink 2012/1. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. ESS tanulmányok. Budapest, MTA SZKI, 54-75.
- Király G. – Paksi V. 2012b A bizonytalanság kockázata vagy a kockázat bizonytalansága? Két német társadalomtudós gondolatai a megváltozott döntési térről. *Kultúra és Közösség*, 3-4:129-140.
- Lash, Scott – Urry, John 1987 *The End of Organized Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
- McKinsey Global Institute 2012 The world at work: Jobs, pay, and skills for 3.5 billion people. June, Letöltve innen: http://www.mckinsey.com/insights/mgi/research/labor_markets/the_world_at_work
- Mills, M. – Blossfeld, H. P. 2005 Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, 1-24.
- Oppenheimer, V. K. 2005 Preface. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, xxvii.
- Oppenheimer, V. K. 2003 Cohabiting and marriage during young men's career development process. *Demography*, 40:127-149.
- Oppenheimer, V. K. – Kalmijn, M. – Lim, N. 1997 Men's career development and marriage timing during a period of rising inequality. *Demography*, 3:311-330.

Ritzer, G. 200 *Sociological theory*. Boston, McGraw-Hill.

Róbert, P. – Bukodi, E. 2005 Transition to adulthood in Hungary. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. eds. *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, 177-213.

Szalma I. 2011 *A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon*. Budapesti Corvinus Egyetem, PhD értekezés, p. 181.

Tímár Lajos 1990 Könyvjelző. A szervezett kapitalizmus vége. *Tér és Társadalom* 4(3-4):191-201.